

Uniwersytet Gdański. Wydział Nauk Społecznych

AGATA GOŹDZIEWICZ-ROSTANKOWSKA

ORCID: 0000-0002-8362-2213

agata.gozdziewicz-rostankowska@ug.edu.pl

*Przegląd wybranych badań nad zastosowaniem arteterapii
w pracy z dziećmi uchodźców i imigrantów*

A Review of Selected Research on the Use of Art Therapy in Working with Refugee
and Immigrant Children

PROPOZYCJA CYTOWANIA: Goździewicz-Rostankowska, A. (2023). Przegląd wybranych badań nad zastosowaniem arteterapii w pracy z dziećmi uchodźców i imigrantów. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J, Paedagogia-Psychologia*, 36(1), 63–72. DOI: 10.17951/j.2023.36.1.63-72

ABSTRAKT

W niniejszym artykule zaprezentowano przegląd badań, które dotyczyły znaczenia i skuteczności metod arteterapii u dzieci imigrantów i uchodźców. W literaturze przedmiotu wskazuje się na zwiększone ryzyko problemów w obszarze zarówno zdrowia psychicznego, jak i zdrowia fizycznego u imigrantów i ich dzieci. W szczególnie trudnej sytuacji znajdują się uchodźcy i ich dzieci, którzy poza wyzwaniami związanymi z adaptacją w nowym miejscu osiedlenia mają również doświadczenie traumy z kraju pochodzenia. Wśród oddziaływań terapeutycznych i pracy z dziećmi uchodźców i imigrantów szczególne miejsce zajmuje terapia sztuką, czyli arteterapia. W artykule przyjęto szeroką jej definicję, zgodnie z którą są to „wszelkie formy i metody pomocy terapeutycznej, przy których wykorzystuje się różne dziedziny sztuki: malarstwo, rysunek, literaturę, muzykę, taniec, dramę”. Dokonano przeglądu badań, w których sprawdzano znaczenie arteterapii w kontekście poprawy funkcjonowania psychologicznego w zróżnicowanych wiekowo grupach dzieci imigrantów i uchodźców. Okazuje się, że oddziaływanie terapeutyczne z wykorzystaniem sztuki może mieć znaczenie w kontekście radzenia sobie z problemami doświadczanymi przez te grupy osób.

Słowa kluczowe: arteterapia; dzieci imigrantów; dzieci uchodźców; zdrowie

WPROWADZENIE

Migracja związana jest z wieloma doświadczeniami i wydarzeniami, które mogą być czynnikami silnie stresującymi i w konsekwencji mogą wpływać na zdrowie (fizyczne i psychiczne) jednostek uczestniczących w tym procesie. Istotne są tutaj takie czynniki jak poczucie mniejszego komfortu społecznego, a nawet wykluczenia z powodu doświadczania obcości bądź braku wsparcia, ale również tęsknota czy poczucie osamotnienia (Anczyk, Grzymała-Moszczyńska, Krzysztof-Świdorska, Prusak, 2020). Szczególnie trudną sytuacją jest ta, w której znajdują się uchodźcy.

Jeszcze 10 lat temu Polska nie była krajem imigracyjnym (Duszczyk, Kaczmarczyk, 2022). Sytuacja zmieniła się w lutym 2022 r. wraz z wybuchem wojny między Rosją i Ukrainą. W związku z rozpoczęciem przez Rosję konfliktu zbrojnego w Ukrainie w ciągu trzech miesięcy przybyło do Polski ponad 3 mln uchodźców (głównie kobiet, dzieci i osób starszych). Jest to największy ruch migracyjny w historii Europy (Malchrzak, Babicki, Pokorna-Kałwak, Doniec, Mastalerz-Migas, 2022). W związku z tak wzrastającą na świecie – a ostatnio też w Polsce – liczbą uchodźców pojawiają się problemy związane z koniecznością ochrony ich zdrowia psychicznego. Dotyczy to szczególnie tych osób, które w efekcie doświadczenia sytuacji trudnej przeżywają traumę (Grzymała-Moszczyńska, Rożańska-Mgłej, 2019). Jak widać, kwestia pomocy psychologicznej uchodźcom i imigrantom staje się tematem szczególnie aktualnym.

Wśród metod terapeutycznych wymienia się terapię sztuką, rozumianą jako forma psychoterapii, która ma na celu poprawę funkcjonowania fizycznego i psychicznego (Karolak, 2019). Arteterapia wpływa pozytywnie także na poczucie jakości życia, a w przypadku dzieci pozwala na poprawę zachowania oraz zwiększenie motywacji i samooceny, zwłaszcza w kontaktach z rówieśnikami. Stosowanie tej metody psychoterapeutycznej wydaje się szczególnie cenne w przypadku problemów z funkcjonowaniem psychicznym, jakich mogą doświadczać osoby, które znalazły się w sytuacji migracji (Jabbar, Betawi, 2019). Dotyczy to zwłaszcza uchodźców i ich dzieci. Dlatego w niniejszym artykule przedstawiono przegląd wybranych badań, w których próbowano określić efekty stosowania metod arteterapii u dzieci i młodzieży imigrantów i uchodźców.

RYZIKO PROBLEMÓW W OBSZARZE FUNKCJONOWANIA PSYCHOLOGICZNEGO IMIGRANTÓW I UCHODŹCÓW ORAZ ICH DZIECI

Zgodnie z definicją zawartą w słowniku migracji (International Organization for Migration [IOM], 2019) za uchodźcę uznaje się osobę, która kwalifikuje się do ochrony przez Organizację Narodów Zjednoczonych, reprezentowaną

przez Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych ds. uchodźców (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR), zgodnie ze statutem UNHCR, a zwłaszcza z późniejszymi rezolucjami Zgromadzenia Ogólnego wyjaśniającymi zakres jego kompetencji. Jest to niezależne od tego, czy uchodźca przebywa w kraju będącym stroną Konwencji z 1951 r. lub Protokołu z 1967 r. (lub odpowiedniego regionalnego instrumentu dotyczącego uchodźców) czy też został uznany przez kraj przyjmujący za uchodźcę w ramach któregośkolwiek z tych instrumentów (IOM, 2019, s. 170). Natomiast imigrantem (z perspektywy kraju przyjmującego) jest osoba, która przenosi się do kraju innego niż swój własny, osiedla się w nim i staje się on miejscem jej stałego pobytu (IOM, 2019, s. 103).

Ze względu na zwiększającą się na świecie liczbę osób migrujących przedmiotem szczególnego zainteresowania jest ich zdrowie, zarówno fizyczne, jak i psychiczne. Takie analizy były prowadzone w Europie, Kanadzie, Australii i Stanach Zjednoczonych (Koyama i in., 2016; por. Maydell-Stevens, Masgoret, Ward, 2007).

Analizując proces migracyjny, można wyodrębnić poszczególne stadia: wyjazd poprzedzony procesem podejmowania decyzji, w którym analizuje się argumenty ją wspierające oraz jej przeciwnie; podróż do wybranego kraju pobytu; proces osiedlenia się w kraju przeznaczenia; odpowiedź społeczności kraju przyjmującego (Grzymała-Moszczyńska, Kanal, 2019; por. Ren, Cheah, Tahseen, Zhou, 2021). Każdy z etapów procesu migracyjnego stanowi pewnego rodzaju wyzwanie i może rodzić trudności w kontekście funkcjonowania psychologicznego. W przypadku imigrantów istotna może być również specyfika ich funkcjonowania, tj. duży wysiłek czasowy i energetyczny związany z podejmowaniem pracy często poniżej własnych kwalifikacji oraz z minimalizowaniem własnych wydatków i redukcją czasu przeznaczonego na regenerację (por. Boski, 2022).

W wielu opracowaniach wskazuje się na związek pomiędzy posiadaniem statusu imigranta a zwiększonym ryzykiem problemów w obszarze psychologicznym i behawioralnym. Dotyczy to zarówno osób migrujących, jak i ich dzieci. Biorąc pod uwagę różne okoliczności, badacze wskazują na trudności adaptacyjne charakterystyczne dla dzieci imigrantów. Są to m.in. problemy psychologiczne, szkolne i zachowania destrukcyjne (Dimitrova i in., 2017; Georgiades, Boyle, Duku, 2007; Klimidis, Stuart, Minas, Ata, 1994; Motti-Stefanidi i in., 2008; Strohmeier, Schmidt-Rodermund, 2008; Titzmann, Silbereisen, Mesch, 2014; por. Grzymała-Moszczyńska, Kanal, 2019; Kanal, Grzymała-Moszczyńska, 2019).

Toczące się wojny, czystki etniczne i społeczne niepokoje są źródłami stałego poczucia zagrożenia i lęku jednostek funkcjonujących w takich warunkach. Uchodźcy, którzy podejmują decyzję o ucieczce, są narażeni na bycie ofiarami lub świadkami gwałtów, morderstw czy rabunków. Dzieci są często rozłączane z rodzicami celowo (co wynika z chęci ochrony i z konieczności przewiezienia

w bezpieczne miejsce) bądź przypadkowo, w efekcie czego zarówno one, jak i dorośli mają doświadczenia traumatyczne. Z kolei wśród istotnych stresorów w kraju aktualnego pobytu wymienia się problemy ze znalezieniem zatrudnienia oraz problemy wewnątrzrodzinne i międzygeneracyjne (Grzymała-Moszczyńska, 1998; por. Fazel, Reed, Panter-Brick, Stein, 2012).

Szczególnie narażone na poważne problemy adaptacyjne wśród uchodźców są dzieci, kobiety i osoby w podeszłym wieku. W przypadku dzieci i młodzieży brak dostępu do szkół może skutkować zaburzeniami rozwoju poznawczego i społecznego. Istnieje także ryzyko przyłączenia się do subkultur promujących negatywne zachowania. Może to wynikać z potrzeby rozładowania stresu związanego z procesem akulturacji. Młodzież często ulega marginalizacji, co jest efektem doświadczanej przez nią izolacji społecznej i niezbyt dobrej znajomości języka kraju osiedlenia (Grzymała-Moszczyńska, 1998; por. Fazel i in., 2012).

Mimo doświadczanych niezwykle trudnych sytuacji w kraju pochodzenia nie wszyscy uchodźcy doświadczają stresu pourazowego. Niektórzy z nich mają poczucie winy w związku z ocaleniem w sytuacji, gdy bliskie osoby poniosły śmierć. Mogą doświadczać też gniewu wobec tych, którzy odeszli, ale i wobec tych, którzy próbują im pomóc w kraju aktualnego pobytu. Inni natomiast mogą odczuwać apatię albo mogą się izolować (Grzymała-Moszczyńska, 1998; por. Fazel i in., 2012).

ODDZIAŁYWANIE TWÓRCZE A POPRAWA FUNKCJONOWANIA DZIECI CHODźCÓW

W latach 50. XX w. sztukę uznano za technikę pozwalającą na ekspresję nieświadomych emocji dzięki symbolom i narracjom, natomiast w latach 80. ustalono, że terapia sztuką pozwala na uporządkowanie zarówno zewnętrznego, jak i wewnętrznego świata człowieka. Wśród celów arteterapii wyróżnia się osiągnięcie samorealizacji, wyrażenie siebie w społeczeństwie oraz umożliwienie odreagowania konfliktów czy ekspresji stłumionych emocji (Linek, 2012).

Arteterapia oznacza leczenie czy też terapię przez sztukę i ma charakter interdyscyplinarny, wiąże się bowiem z filozofią, pedagogiką, psychologią, medycyną, socjologią i sztuką. W arteterapii istotna jest również rola sztuki jako tej, która umożliwia transformację i buduje społeczną przynależność (Grzymała-Moszczyńska, Rożańska-Mglej, 2019).

Początkowo arteterapia rozumiana była jako terapia przy pomocy sztuk plastycznych. Można ją jednak rozumieć szeroko jako „wszelkie formy i metody pomocy terapeutycznej, przy których wykorzystuje się różne dziedziny sztuki: malarstwo, rysunek, literaturę, muzykę, taniec, dramę” (Karolak, 2019, s. 13). Takie podejście zostało przyjęte w niniejszym artykule.

Warto zarazem zwrócić uwagę, że arteterapię można wykorzystywać w leczeniu nie tylko osób dorosłych, lecz także dzieci i młodzieży, przy czym arteterapia

dzieci i młodzieży ma swoją specyfikę. Ze względu na to, że w niektórych dziedzinach sztuki ekspresja treści przyjmuje formę obrazu, stanowi łatwiejszą formę wyrazu niż jej przekazywanie w sposób werbalny. Ponadto dla większości dzieci sztuka umożliwia łatwiejsze nawiązanie kontaktu z terapeutą oraz tworzenie z nim relacji (Stańko, 2009).

Terapię sztuką stosuje się w wielu obszarach i w pracy z różnymi problemami, m.in. podkreśla się znaczenie sztuki w radzeniu sobie z traumą związaną z sytuacją uchodźstwa u jednostek doświadczających prześladowania w kraju, z którego pochodzą (Grzymała-Moszczyńska, Rożańska-Mgłej, 2019).

ARTETERAPIA W PRACY Z DZIEĆMI UCHODźCÓW I IMIGRANTÓW – PRZEGLĄD WYBRANYCH BADAŃ

Do krótkiej charakterystyki wybrano badania, których celem było pokazanie możliwości wykorzystania elementów twórczości dzieci do poradzenia sobie z trudnościami związanymi z procesem migracyjnym. W przeglądzie tym chodzi o pokazanie różnorodnych oddziaływań arteterapeutycznych i co za tym idzie możliwie szerokiego zastosowania arteterapii w różnych grupach dzieci migrantów i uchodźców.

Ze względu na wiele obserwowanych korzyści, takich jak poprawa samooceny, wyrażanie emocji, umiejętności rozwiązywania problemów i konfliktów, w terapii stosuje się metody wykorzystujące twórczość (Rousseau, Drapeau, Lacroix, Bagilishya, Heusch, 2005). Mimo częstego stosowania warsztatów twórczej ekspresji wśród dzieci z problemami jedynie w niewielu przypadkach oszacowano realny wpływ tych metod. Stąd też celem badań Rousseau i in. (2005) była ocena efektu stosowania programu wykorzystującego elementy twórcze, który miał na celu zapobieganie problemom emocjonalnym i behawioralnym oraz poprawę samooceny dzieci uchodźców i imigrantów uczęszczających do szkół wieloetnicznych. Zastosowano 12-tygodniowy program obejmujący 138 dzieci w wieku 7–13 lat. W badaniu uczestniczyli uczniowie zarówno klas integracyjnych przeznaczonych dla dzieci imigrantów (grupa eksperymentalna), jak i klas zwykłych, tradycyjnych (grupa kontrolna). Uzyskane dane pochodziły od nauczycieli i uczniów. Po zakończeniu programu okazało się, że dzieci z grupy eksperymentalnej (w porównaniu z grupą kontrolną) przejawiały mniej nasilone symptomy internalizacyjne i eksternalizacyjne oraz miały większe poczucie satysfakcji i bycia popularnymi wśród innych. Autorzy wyprowadzili wniosek, zgodnie z którym uczestnictwo w warsztatach ekspresji twórczej polegające na rekonstrukcji świata osobistych znaczeń (*meaningful personal world*) pozwala dzieciom lepiej funkcjonować w grupie. Jednocześnie program ten daje nauczycielom szansę na zmianę sposobu postrzegania dzieci imigrantów, tj. spostrzegania ich mocnych stron przy jednoczesnym uwzględnieniu znaczenia bardziej wrażliwych aspektów ich psychiki.

Mimo doświadczenia przemocy w kraju pochodzenia, a w kraju przyjmującym życia w niestabilnych warunkach (często w ubóstwie), adolescenti, których rodzice są imigrantami lub uchodźcami, nie korzystają z pomocy organizacji zajmujących się zdrowiem psychicznym. Czują się stygmatyzowani przez kierowane do nich bezpośrednio interwencyjne programy szkolne. Wynika to z doświadczanego przez tych młodych ludzi wykluczenia, które jest efektem przynależności do mniejszości o niższym statusie socjoekonomicznym oraz uczęszczania do klas specjalnie przeznaczonych dla grup mniejszościowych. Celem prowadzonych w Kanadzie przez Rousseau, Armanda, Laurin-Lamothe, Gauthier i Saboundijan (2012) badań było sprawdzenie skuteczności programu interwencji szkolnej, zawierającego zajęcia świadomości językowej oraz metody dramy, wobec doświadczającej problemów z nauką młodzieży z rodzin imigrantów i uchodźców. Badaniem objęto młodzież uczęszczającą do dwóch szkół w Montrealu, znajdujących się w sąsiedztwie rodzin imigrantów. Grupa eksperymentalna uczestniczyła w programie wspomagającym, natomiast grupa porównawcza nie była poddana żadnej interwencji. Otrzymane rezultaty wskazują na to, że zajęcia dotyczące świadomości językowej oraz metoda dramy mogą być przydatnymi narzędziami dla szkół, w których uczniowie (pochodzący z rodzin imigrantów i uchodźców) zmagają się z opóźnieniami w nauce szkolnej. Badani adolescenti (z rodzin imigrantów i uchodźców) mieli możliwość podzielenia się doświadczanymi przez siebie przeciwnościami i poczuli się wzmocnieni poprzez uczestnictwo w warsztatach, w efekcie czego deklarowali mniejsze poczucie wykluczenia niż wcześniej. Stosowanie takich metod może być szczególnie cenne ze względu na to, że wartościują one pozytywnie różnorodność i zarazem potwierdzają znaczenie negocjowania pomiędzy różnorodnymi tożsamościami i wykluczeniem (Rousseau i in., 2012).

Podobnie jak inne formy twórczej i artystycznej ekspresji, muzyka ma ogromny potencjał w zakresie oferowania młodym ludziom, zmagającym się ze zmianami kulturowymi w procesie migracji, poczucia sensu, pocieszenia i zadowolenia. Muzyka stanowi środek ekspresji, w tym emocji negatywnych, a także pozwala budować relacje społeczne i wzmacnia samoocenę (Howell, 2011).

Howell (2011) próbowała znaleźć odpowiedź na pytanie o to, w jaki sposób dzieci uczęszczające do sekcji podstawowej szkoły języka angielskiego, przeznaczonej dla dzieci imigrantów i uchodźców, postrzegają tworzenie i uczenie się muzyki, tj. czy zdają sobie sprawę z tego, że komponują. W tym celu przeprowadziła badania jakościowe (wywiady z trojgiem dzieci w wieku 11, 12 i 14 lat). Wywiady były wspierane m.in. przez obserwację uczestniczącą, analizę dokumentów oraz wywiady z nauczycielami i personelem szkoły. Na podstawie wywiadów można było wywnioskować, że po pewnym czasie, w którym dzieci doświadczają długotrwałego procesu komponowania, wydawały się być świadome tego, że odkrywają muzykę. W wywiadach opisały poszczególne etapy i strategie,

jakie są wykorzystywane podczas procesu komponowania. Jak się okazało, dzieci zaczynają rozumieć, że komponują, gdy zaczynają się posługiwać językiem angielskim. Oprócz zauważalnego związku tego rozumienia z nabywaniem języka angielskiego istotne są również indywidualne cechy dziecka i jego wcześniejsze doświadczenia szkolne. Szczególne właściwości muzyki, do których należy możliwość łączenia osób się nią zajmujących, niezależnie od tego, jakimi językami władają, pozwalają zatem na tworzenie społecznych relacji, co jest szczególnie istotne w przypadku imigrantów. Dzięki temu mają oni możliwość budowania pozytywnej samooceny i odporności. Komponowanie własnej muzyki we współpracy z innymi stanowi ważne doświadczenie polegające na wnoszeniu istotnego wkładu (tj. opinii, idei i umiejętności muzycznych) oraz jest potwierdzone przez nauczycieli i rówieśników. Dla dzieci imigrantów te doświadczenia są kluczowe w kontekście odnoszenia szkolnych sukcesów, dają bowiem nadzieję na zdobycie innych umiejętności w przyszłości (Howell, 2011).

Dzieci imigrantów, które doświadczyły wydarzeń traumatycznych i różnych strat, w przypadku ekspozycji na medialne przekazy na temat katastrof naturalnych są bardziej narażone na doznawanie psychologicznego dystresu, a nawet na wystąpienie objawów stresu posttraumatycznego. Lacroix i in. (2007) przedstawili projekt „zabawy w piaskownicy” (terapia *sandplay*), będący prewencyjnym programem dla przedszkolaków. Zrealizowano go w grupach przedszkolnych w wieloetnicznej szkole w Montrealu. W badaniu uczestniczyło pięć grup 4- i 5-letnich dzieci ($N = 75$). Projekt był prowadzony po katastrofie tsunami w 2004 r., na którą dzieci imigrantów i uchodźców były pośrednio narażone przez przekaz medialny i stres rodziny. Zorganizowano osiem sesji terapii w piaskownicy (*sandplay*). Dzieci uczęszczały na 60-minutowe sesje co drugi tydzień przez 4 miesiące. Sesje polegały na zabawie dzieci przy piaskownicy przy wykorzystaniu różnych figurek (dwoje dzieci miało do dyspozycji jedną piaskownicę podzieloną na pół). Każdej czwórce dzieci towarzyszył jeden terapeuta zajmujący się terapią sztuką. Sceny ułożone przez dzieci były fotografowane i analizowane. Ponadto analizowano ich narracje oraz zaangażowanie emocjonalne dotyczące kreowanych scen. Wyniki badania pokazują, że zabawa w piaskownicy (*sandplay*) pozwala dzieciom na wyrażenie i przepracowanie szerokiej gamy emocji, mających źródło zarówno w przeszłości, jak i w teraźniejszości. Potwierdza to obserwacje, zgodnie z którymi zajęcia polegające na ekspresji twórczej w grupie pozwalają na symboliczną ekspresję oraz eksplorację przy pomocy zabawy, co może wzmacniać prężność psychiczną. Warsztaty wykorzystujące zabawę w piaskownicy (*sandplay*) dają więc szansę dzieciom imigrantów w wieku przedszkolnym na werbalną i niewerbalną ekspresję, dzięki czemu mogą one pracować z emocjami wywoływanymi przez katastrofy naturalne i inne doświadczane straty. W ten sposób dzieci otrzymują środek do rozwinięcia strategii pokonania przeciwności i psychologicznego dystresu (Lacroix i in., 2007).

Na podstawie zaprezentowanego przeglądu badań dotyczących wykorzystania oddziaływań twórczych dla poprawy funkcjonowania dzieci i młodzieży pochodzących z rodzin imigrantów i uchodźców można zauważyć, że aktualnie przeżywane przez nie problemy mogą wynikać z różnych trudnych doświadczeń na różnych etapach migracji. W przypadku dzieci imigrantów i uchodźców mogą to być problemy adaptacyjne na początku pobytu w kraju przyjmującym (np. brak znajomości języka tego kraju). Jako pomoc proponuje się wykorzystanie muzyki (jej rozumienie i zaangażowanie w komponowanie) do poprawienia adaptacji międzykulturowej (Howell, 2011).

Ponadto dzieci imigrantów i uchodźców mogą doświadczać poczucia wykluczenia ze względu na problemy z nauką czy mniejszościowe pochodzenie (doświadczenia przemocy w kraju pochodzenia, doświadczenie ubóstwa w kraju przyjmującym) oraz związanych z tym problemów emocjonalnych i behawioralnych (Rousseau i in., 2005, 2012). Wykorzystanie warsztatów ekspresji twórczej jako pomocy w radzeniu sobie z tymi trudnościami wydaje się obiecujące (por. Rousseau i in., 2005, 2012).

Poza tym dzieci uchodźców muszą poradzić sobie z traumą doświadczoną w kraju pochodzenia (konieczność np. ucieczki). Mogą one doświadczać traumy bezpośrednio lub pośrednio (np. zachowania rodziców i opiekunów, którzy takiej traumy doświadczyli w kraju pochodzenia). Badacze proponują w takiej sytuacji wykorzystanie naturalnej dla dziecka czynności, jaką jest zabawa (por. Lacroix i in., 2007).

ZAKOŃCZENIE

W zaprezentowanym przeglądzie badań można zauważyć, że wykorzystanie twórczości w oddziaływaniu na dzieci i młodzież imigrantów i uchodźców może być wartościową strategią, dającą szansę na poprawę ich funkcjonowania. Metoda ta wygląda na obiecującą ze względu na atrakcyjną dla dzieci formę (często niewerbalną, co ma szczególne znaczenie dla dzieci, które mają problemy z posługiwaniem się językiem kraju przyjmującego) oraz na efekty, jakie przynosi.

Również w Polsce – w związku z wybuchem konfliktu zbrojnego w Ukrainie oraz gwałtownym napływem fali uchodźców – kwestia pomocy osobom uciekającym z własnego kraju i doświadczającym traum stała się szczególnie istotna. Dlatego zasadne wydaje się być korzystanie z doświadczeń badaczy zajmujących się arteterapią w pracy z dziećmi imigrantów i uchodźców.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Anczyk, A., Grzymała-Moszczyńska, H., Krzysztof-Świdorska, A., Prusak, J. (2020). Polscy migranci i norweska służba zdrowia: badanie pilotażowe. *Studia Migracyjne. Przegląd Polonijny*, 176(2), 127–151. DOI: 10.4467/25444972SMPP.20.017.12333

- Boski, P. (2022). *Kulturowe ramy zachowań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dimitrova, R., Özdemir, S.B., Farcas, D., Kotic, M., Mastrotheodoros, S., ... Stefenel, D. (2017). Is There a Paradox of Adaptation in Immigrant Children and Youth across Europe? A Literature Review. W: R. Dimitrova (Ed.), *Well-Being of Youth and Emerging Adults across Cultures, Cross-Cultural Advancements in Positive Psychology* (s. 261–298). Cham: Springer. DOI: **10.1007/978-3-319-68363-8_18**
- Duszczek, M., Kaczmarczyk, P. (2022). Immigrant, War Refugees and the Demographic Situation of Poland. W: M. Budkowski, M. Duszczek (Eds.), *Hospitable Poland 2022+: How to Wisely Support Poland and Poles in Helping People Fleeing the War in Ukraine* (s. 11–28). Warsaw: Polish Economic Institute.
- Fazel, M., Reed, R.V., Panter-Brick, C., Stein, A. (2012). Mental Health of Displaced and Refugee Children Resettled in High-Income Countries: Risk and Protective Factors. *Lancet*, 379(9812), 266–282. DOI: **10.1016/S0140-6736(11)60051-2**
- Georgiades, K., Boyle, M., Duku, E. (2007). Contextual Influences on Children's Mental Health and School Performance: The Moderating Effects of Family Immigrant Status. *Child Development*, 78(5), 1572–1591. DOI: **10.1111/j.1467-8624.2007.01084.x**
- Grzymała-Moszczyńska, H. (1998). Sytuacja uchodźców w literaturze psychologicznej. W: H. Grzymała-Moszczyńska, E. Nowicka (red.), *Goście i gospodarze. Problem adaptacji kulturowej w obozach dla uchodźców oraz otaczających je społecznościach lokalnych* (s. 129–154). Kraków: Wydawnictwo Nomos.
- Grzymała-Moszczyńska, H., Kanal, M. (2019). Research on Forced Migration from the Perspective of the Psychology of Religion: Opportunities and Challenges. *Archive for the Psychology of Religion*, 41(3) 204–215. DOI: **10.1177/0084672419894673**
- Grzymała-Moszczyńska, H., Różańska-Mglej, M. (2019). Komiks jako sposób radzenia sobie z traumą uchodźczą. *Relacje Międzykulturowe / Intercultural Relations*, 1(5), 169–185.
- Howell, G. (2011). Do They Know They're Composing? Music Making and Understanding among Newly Arrived Immigrant and Refugee Children. *International Journal of Community Music*, 4(1), 47–58. DOI: **10.1386/ijcm.4.1.47_1**
- Jabbar, S., Betawi, A. (2019). Children Express: War and Peace Themes in the Drawings of Iraqi Refugee Children in Jordan. *International Journal of Adolescence and Youth*, 24(1), 1–18. DOI: **10.1080/02673843.2018.1455058**
- Kanal, M., Grzymała-Moszczyńska, H. (2019). Uchodźczynie syryjskie w Turcji. Specyfika radzenia sobie z sytuacją przymusowej migracji. *Relacje Międzykulturowe / Intercultural Relations*, 1(5), 95–131.
- Karolak, W. (2019). *Arteterapia dla dzieci i młodzieży. Scenariusze zajęć*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Klimidis, S., Stuart, G., Minas, I.H., Ata, A.W. (1994). Immigrant Status and Gender Effects on Psychopathology and Self-Concept in Adolescents: A Test of the Migration-Morbidity Hypothesis. *Comprehensive Psychiatry*, 35(5), 393–404. DOI: **10.1016/0010-440X(94)90281-X**
- Koyama, A., Okumi, H., Matsuoka, H., Makimura, C., ... Sakai, K. (2016). The Physical and Psychological Problems of Immigrants to Japan Who Require Psychosomatic Care: A Retrospective Observation Study. *BioPsychoSocial Medicine*, 10(7), 1–10. DOI: **10.1186/s13030-016-0052-x**
- Lacroix, L., Rousseau, C., Gauthier, M.-F., Singh, A., ... Lemzoudi, Y. (2007). Immigrant and Refugee Preschoolers' Sandplay Representations of the Tsunami. *The Arts in Psychotherapy*, 34(2), 99–113. DOI: **10.1016/j.aip.2006.09.006**
- Linek, A. (2012). Arteterapia – poznanie i wyrażanie siebie. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nauki Humanistyczne*, (1), 83–94.

- Malchrzak, W., Babicki, M., Pokorna-Katwak, D., Doniec, Z., Mastalerz-Migas, A. (2022). COVID-19 Vaccination and Ukrainian Refugees in Poland during Russian-Ukrainian War – Narrative Review. *Vaccines*, 10(6), 1–7. DOI: **10.3390/vaccines10060955**
- Maydell-Stevens, E., Masgoret, A.-M., Ward, T. (2007). Problems of Psychological Adaptation among Russian-Speaking Immigrants in New Zealand. *Social Policy Journal of New Zealand*, 30, 178–197.
- Motti-Stefanidi, F., Pavlopoulos, V., Obradovic, J., Dalla, M., ... Masten, A. (2008). Immigration as a Risk Factor for Adolescent Adaptation in Greek Urban Schools. *The European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 235–261. DOI: **10.1080/17405620701556417**
- Ren, H., Cheah, C.S.L., Tahseen, M., Zhou, N. (2021). A Person-Centered Examination of Acculturation and Psychological Functioning among Chinese and Korean Immigrant Mothers in the United States. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 27(1), 95–106. DOI: **10.1037/cdp0000430**
- Rousseau, C., Drapeau, A., Lacroix, L., Bagilishya, D., Heusch, N. (2005). Evaluation of a Classroom Program of Creative Expression Workshops for Refugee and Immigrant Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(2), 180–185. DOI: **10.1111/j.1469-7610.2004.00344.x**
- Rousseau, C., Armand, F., Laurin-Lamothe, A., Gauthier, M.-F., Saboundijan, R. (2012). Innovations in Practice: A Pilot Project of School-Based Intervention Integrating Drama and Language Awareness. *Child and Adolescent Mental Health*, 17(3), 187–190. DOI: **10.1111/j.1475-3588.2011.00629.x**
- Stańko, M. (2009). Arteterapia z dziećmi i młodzieżą – perspektywa rozwojowa. *Psychiatria*, 6(2), 66–73.
- Strohmeier, D., Schmitt-Rodermund, E. (2008). Immigrant Youth in European Countries: The Manifold Challenges of Adaptation. *The European Journal of Developmental Psychology*, 5(2), 129–137. DOI: **10.1080/17405620701556953**
- Titzmann, P.F., Silbereisen, R.K., Mesch, G. (2014). Minor Delinquency and Immigration: A Longitudinal Study among Male Adolescents. *Developmental Psychology*, 50(1), 271–282. DOI: **10.1037/a0032666**

NETOGRAFIA

International Organization for Migration (IOM). (2019). *Glossary on Migration*. Pobrane z: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

ABSTRACT

This article presents an overview of research on the importance and effectiveness of art therapy methods in immigrant and refugee children. The literature on the subject indicates an increased risk of problems in the area of both mental and physical health in immigrants and their children. Refugees and their children are in a particularly difficult situation because, in addition to the challenges of adapting to a new place of settlement, they also experience trauma related to the country of origin. Among the therapeutic interactions and work with refugee and immigrant children, art therapy has a special place. The article adopts a broad definition of it, according to which it is “all forms and methods of therapeutic assistance in which various fields of art are used: painting, drawing, literature, music, dance, drama”. A review of studies examining the importance of art therapy in the context of improving psychological functioning in various age groups of immigrant and refugee children is presented. It turns out that the therapeutic impact with the use of art may be important in the context of coping for dealing with the problems experienced by these groups of people.

Keywords: art therapy; immigrant children; refugee children; health